

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ РОДОВОГО ТА ВИДОВОГО ОБ'ЄКТІВ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 139 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті досліджуються дискусійні питання щодо визначення родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 139 Кримінального кодексу України. Проаналізовано сучасні погляди щодо структурування родового об'єкта ненадання допомоги хворому медичним працівником. Обґрунтовано висновок про те, що як і в доктрині кримінального права, так і в нормативно-правових актах державного і міжнародного значення поняття «здоров'я» має різні терміносполучення, які отожднюються, зокрема: право на охорону здоров'я або право на здоров'я. Пропонується авторське визначення родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 139 КК України.

Ключові слова: родовий об'єкт, видовий об'єкт, класифікація об'єктів, злочин, життя, здоров'я, суспільні відносини, право на охорону здоров'я, право на здоров'я, право на охорону життя, право на життя.

В статье исследуются дискуссионные вопросы в определении родового и видового объектов преступления, предусмотренного ст. 139 Уголовного кодекса Украины. Проанализированы современные взгляды по структурированию родового объекта неоказания помощи больному медицинским работником. Обоснован вывод о том, что как и в доктрине уголовного права, так и в нормативно-правовых актах государственного и международного значения понятие «здоровье» имеет разные термины, которые отождествляются, в частности: право на охрану здоровья или право на здоровье. Предлагается авторское определение родового и видового объектов преступления, предусмотренного ст. 139 УК Украины.

Ключевые слова: родовой объект, видовой объект, классификация объектов, преступление, жизнь, здоровье, общественные отношения, право на охрану здоровья, право на здоровье, право на охрану жизни, право на жизнь.

The article considers controversial issues in determining generic and specific object of the crime stipulated in Art. 139 of the Criminal Code of Ukraine. The modern views on structuring of generic object of failure of a member of medical profession to provide help to a patient are analyzed. It is substantiated that in the doctrine of criminal law as well as in normative legal acts, both state and international, the concept of "health" has different terms which are equated, in particular: the right to health care or the right to health. Author's definition of generic and specific object of the crime stipulated in Art. 139 of the Criminal Code of Ukraine is proposed.

Key words: generic object, specific object, classification of objects, crime, life, health, social relations, right to health care, right to health, right to protection of life, right to life.

Вступ. У ст. 49 Конституції України закріплене право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [5]. Але, як ні прикро, на сьогоднішній день все активніше впроваджується ідея про те, що медицина є більше сферою послуг, аніж безоплатним правом кожної особи. Крім того, гостро постала проблема щодо якості надання медичних послуг співробітниками відповідних установ МОЗ України під час здійснення ними своїх професійних обов'язків, а також взагалі про їх надання. Однією з норм, яка передбачає кримінальну відповідальність даної категорії осіб, є ст. 139 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Ненадання допомоги хворому медичним працівником».

© БЕРИЛЮ О.Г. – аспірант докторантури та ад'юнктури (Національна академія внутрішніх справ)

Деякі аспекти кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником були предметом досліджень таких вчених-криміналістів, як: В.І. Акопов, Н.П. Аржанов, Ф.Ю. Бердичевський, О.Г. Блінов, В.О. Глушков, М.І. Ковальов, А.Н. Красіков, І.Ф. Крилов, В.К. Кудрявцев, С.М. Левенсон, Н.С. Малєїн, В.Г. Макашвілі, М.Н. Малєїна, Н.В. Мірошніченко, С.П. Мокринський, А.А. Мохов, І.О. Нікітіна, В.П. Новосьолов, О.П. Огарков, В.А. Ойзенхіт, А.Н. Савицька, С.Г. Стеценко, М.С. Таганцев, Є.В. Фесенко, С.А. Химченко, Г.В. Чеботарьова, О.В. Червоних, М.Д. Шаргородський, А.Н. Язухін та ін. Однак питання про визначення родового та видового об'єктів злочину ненадання допомоги хворому медичним працівником так і не дістало належного висвітлення.

Постановка завдання. Тому метою статті є дослідження питань про визначення родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 139 КК України. Також за мету поставлено визначення поточного рівня правової регламентації запропонованих термінів та надання пропозицій щодо усунення нині наявних недоліків правової визначеності та практичної імплементації понять «життя особи» та «здоров'я особи», «право на охорону здоров'я», «право на здоров'я», «право на охорону життя», «право на життя».

Результати дослідження. Для дослідження кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником, оцінки суспільної небезпеки та її спрямованості, а також правильної кваліфікації важливим є визначення сутності, елементів та ознак об'єкта злочину.

Щодо визначення об'єкта злочину існує безліч концепцій його розуміння. Однак якщо навіть не заглиблюватися в дискусію щодо доволі складної проблеми концепцій (кожній з яких притаманні свої відмінно-позитивні властивості) визначення об'єкта злочину, їх різноманітності та багатогранності, апіорі не можна стверджувати, навіть науково обґрунтувавши із власної точки зору доктринальними догмами, що одна з них є беззаперечно правильною чи беззаперечно хибною. Тому в основу нашого дослідження закладемо концепцію розуміння об'єкта злочину як суспільних відносин.

Водночас слід також звернути увагу на співвідношення понять «об'єкт злочину» та «об'єкт кримінально-правової охорони», адже в багатьох випадках ці поняття безпідставно отожднюються. Однак об'єкт злочину може існувати тільки тоді, коли відбулося відповідне злочинне посягання і певні суспільні відносини зазнали злочинного впливу, а точніше були порушені чи поставлені під загрозу порушення. У випадку ж відсутності існування самого злочинного посягання відсутній і протиправний (злочинний) вплив на суспільні відносини, а отже, вони ще не можуть визнаватися об'єктом злочину, а об'єктом кримінально-правової охорони.

Під час дослідження питання про визначення родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 139 КК України, цілком логічно закладати чотирьохчленну класифікацію об'єктів злочинів «по вертикалі», до яких прийнято відносити: загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти.

Родовим об'єктом злочинів є окрема група однорідних або тотожних суспільних відносин, що утворюють певну сферу суспільного існування, і на які можуть посягати злочини певного роду (злочини, що передбачені певним розділом Особливої частини КК України). Отже, родовий об'єкт ненадання допомоги хворому медичним працівником повинен визначатися в межах розділу II Особливої частини КК України, в якому передбачається відповідальність за вчинення злочинів проти життя та здоров'я особи.

Щодо визначення родового об'єкта злочинів, передбачених у розділі II Особливої частини КК України, в юридичній літературі немає сталої позиції. Одні автори вважають таким об'єктом особу в цілому або такі людські блага, як життя і здоров'я особи [4, с. 21–22; 10, с. 147–148; 2, с. 87]. Інші – суспільні відносини, в які вступає особа з приводу забезпечення своїх природних благ – життя та здоров'я [9, с. 143], або як суспільні відносини, що забезпечують найбільш цінні блага людини: життя і здоров'я, в основі яких лежить право на життя і право на здоров'я [22, с. 160, 181, 190]. А.І. Рарог зазначає, що родовим об'єктом злочину виступають суспільні відносини, які забезпечують нормальне функціонування особи [19, с. 18], Є.П. Побігайло – суспільні відносини, які забезпечують безпеку життя та здоров'я людини [18].

Для того, щоб правильно визначити родовий об'єкт ненадання допомоги хворому медичним працівником, треба розглянути більш детально такі категорії, як життя, здоров'я, право на життя та здоров'я особи, життя та здоров'я як об'єкт кримінально-правової охорони.

Перейдемо до розгляду поняття «життя». Так, Я.О. Триньова під життям людини розуміє період існування людської істоти як білкового організму, котрий розпочинається фізіологічними пологами, характеризується комплексним природним (біологічним) та соціопсихологічним її

функціонуванням і закінчується її біологічною смертю [17, с. 4, 15]. На думку О.М. Красікова, життя є природним благом людини, а закон нібито в підтвердження цього констатує право людини на життя [7, с. 65]. Тобто саме право на життя, яке належить людині, може виступати об'єктом злочинів.

На думку М.Й. Коржанського, життя як об'єкт кримінально-правової охорони являє собою не біофізіологічні процеси чи стани, а суспільні відносини щодо охорони людини не тільки і не стільки як живої біологічної істоти, а, головним чином, як особи в її суспільному розумінні, як органічне поєднання біологічного і соціального [6, с. 6–9].

На наш погляд, право людини на життя – це лише один з основних елементів у системі суспільних відносин (через які ми визначаємо об'єкт злочину), без якого неможливе існування людини. Тому обов'язок держави – забезпечувати реалізацію цього права та охороняти від злочинних посягань на життя людини як поняття біологічне, яке повністю підпорядковане закономірностям природи, а життя людини як необхідну передумову виникнення існування і розвитку суспільних відносин. Життя людини в цій якості набуває значення явища соціального.

Дискусійним є питання щодо моменту, з якого виникає право на життя. Найбільш поширеною в доктрині кримінального права є думка, що кримінально-правова охорона життя людини повинна починатися саме з початку фізіологічних пологів, незалежно від того, чи з'явилася хоча б одна частина тіла дитини з утроби матері [11, с. 108]. Однак враховуючи, що народження дитини починається з виходу назовні з порожнини матки головки плоду (хоча в деяких випадках можливі аномалії), і після народження з першим подихом легені новонародженого розправляються (завичай про це сигналізує перший крик дитини), виникають дискусії, чи доречно саме цей момент вважати початком людського життя.

М.Й. Коржанський та М.П. Коваленко зазначають, що новонароджений у звичайних умовах його розвитку в тілі матері не може почати дихати раніше, ніж буде звільнений від усього, що зв'язувало його з тілом матері. Тому немає ніяких підстав залишати новонародженого на час від початку фізіологічних пологів до початку дихання без кримінально-правової охорони [6, с. 11].

Р.Д. Шарапов робить висновок, що з юридичної точки зору початок життя людини датується народженням мозку, а точніше – досягненням плоду повних двадцяти двох тижнів внутрішньоутробного розвитку [23, с. 75].

Р.Д. Шарапов робить висновок, що з юридичної точки зору початок життя людини датується народженням мозку, а точніше – досягненням плоду повних двадцяти двох тижнів внутрішньоутробного розвитку [23, с. 75].

Доречно стосовно цього зазначає В.В. Бабаніна, що для розв'язання питання про початок людського життя в юридичному плані, в першу чергу, слід керуватися законодавчим критерієм. Живонародження – вигнання або вилучення з організму матері плода, який після вигнання/вилучення (незалежно від тривалості вагітності, від того, чи перерізана пуповина, чи відшарувалась плацента) дихає або має будь-які інші ознаки життя, такі, як: серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів [14]. На основі цього вона доходить цілком слушного висновку, що в разі відсутності першого вдиху новонародженого він може вважатися живим за умови наявності інших ознак, а саме: серцебиття, пульсації пуповини тощо. Таким чином, у медичному аспекті питання про початок життя вирішується в альтернативному варіанті: а) або повне вигнання продукту зачаття з організму матері незалежно від тривалості вагітності, який після такого відокремлення дихає; б) або виявляє інші ознаки життя, такі як: серцебиття, пульсація пуповини, певні рухи скелетних м'язів. Враховуючи зазначений медичний критерій визначення живонародженості, слід враховувати і життєздатність новонародженої дитини. Під життєздатністю слід розуміти характеристику організму дитини, що визначає можливість існування дитини поза зв'язком з організмом матері та може вплинути на стійкий опір дитини зовнішнім шкідливим умовам. Фізіологічні умови життєздатності характеризуються довжиною тіла дитини, розмірами голови, вагою, що настають до кінця десятого чи дев'ятого календарного місяця утробного життя [1, с. 83–84].

Отже, враховуючи законодавче закріплення та кримінально-правовий аспекти визначення початкового моменту людського життя, ним є період початку фізіологічних пологів (у тому числі передчасних чи штучних, коли дитина ще не відокремлена від черева матері).

Для судової та слідчої практики важливим аспектом є також визначення моменту закінчення життя.

Людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку. Смерть мозку – це повна і незворотна втрата всіх його функцій. Момент смерті мозку може бути встанов-

лено, якщо виключені всі інші можливі за даних обставин причини втрати свідомості та реакцій організму [16]. Смерть мозку реєструється й на фоні працюючого серця та примусової вентиляції легень. Після констатації моменту смерті людини на підставі діагностичних критеріїв смерті мозку людина вважається померлою, а реанімаційні заходи припиняються [15]. Так, кора головного мозку за звичайних умов безповоротно гине через 5–7 хвилин після зупинки роботи серця [1, с. 85].

Кінцевим моментом життя слід вважати біологічну смерть, тобто момент, коли внаслідок припинення роботи серця відбулися безповоротні процеси розпаду клітин центральної нервової системи. Від біологічної смерті відрізняють клінічну, коли, незважаючи на припинення дихання і серцебиття, протягом дуже короткого часу життя в організмі не припиняється, і його життєздатні функції і можуть бути відновлені [1, с. 86]. Тобто межами життя як об'єкта кримінально-правової охорони апіорі можна вважати період від моменту народження і до настання біологічної смерті.

Під здоров'ям необхідно розуміти нормальний стан організму, який характеризується повною узгодженістю при функціонуванні всіх органів та систем, за відсутності хворобливих проявів, оптимальною саморегуляцією та нормальною рівновагою із зовнішнім середовищем. Право на охорону здоров'я є комплексним суб'єктивним правом кожної особи, яке закріплене в законодавстві та дозволяє реалізувати суспільні можливості конкретних осіб щодо захисту найвищих цінностей. У доктрині кримінального права, нормативно-правових актах як державного, так і міжнародного значення поняття «право на охорону здоров'я» ототожнюються із правом на здоров'я.

Отже, родовим об'єктом ненадання допомоги хворому медичним працівником є суспільні відносини у сфері охорони життя та здоров'я особи.

Під *видовим об'єктом* слід розуміти вужчу за змістом групу суспільних відносин у межах одного родового об'єкта, яка об'єднує в особі найбільш подібні (однорідні) суспільні відносин, котрі охороняються КК України і можуть зазнавати посягання у випадку вчинення злочинів певного виду.

Зміст видового об'єкта злочинів дає можливість більш точно визначити сутність злочинного посягання та його спрямованість на відповідні суспільні відносини, а отже, полегшує практику правозастосування. На цій підставі в науці кримінального права обґрунтовується думка про доцільність та необхідність побудови системи Особливої частини КК України саме з урахуванням положень видового об'єкта злочинів. Зокрема, на це звертає увагу М.І. Хавронюк у своєму дисертаційному дослідженні, стверджуючи, що позитивним є досвід законодавців країн континентальної Європи, який передбачає формування Особливої частини не тільки з урахуванням родового, але й з урахуванням видового об'єкта. У цьому зв'язку вчений пропонує всередині розділу Особливої частини КК України виділяти підрозділи залежно від видового об'єкта [20, с. 348].

З такою пропозицією важко не погодитися, оскільки покращена структура Особливої частини КК України дасть можливість більш точно визначити коло суспільних відносин, які зазнали посягання, та встановити конкретну кримінально-правову норму, яка підлягає застосуванню. Особливого значення це питання набуває у випадках, коли розділ Особливої частини КК України передбачає відповідальність за досить широке коло злочинів, які посягають на декілька видів суспільних відносин.

Значна кількість науковців відносять злочини, які вчиняються медичними працівниками, до злочинів, які становлять небезпеку для життя і здоров'я людини, що вчиняються у сфері медичного обслуговування (ст. ст. 131, 132, 138–145 КК України) [8, с. 56]. У свою чергу, Г.В. Чеботарьова пропонує злочини цієї групи виділити в самостійний розділ II-І Особливої частини КК України «Злочини у сфері медичного обслуговування, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини» [21, с. 14]. В.О. Глушков обґрунтовує наукову позицію щодо виокремлення самостійної глави КК України «Злочини проти суспільного здоров'я», в основу побудови якої закладає суспільно-небезпечні діяння, вчиненні з порушенням професійних обов'язків медичними працівниками [3, с. 32]. Н.В. Павлова вважає за доцільне виокремлення самостійного розділу «Злочини у сфері медичної діяльності» [12, с. 15].

О.С. Парамонова вважає за доцільне виокремити злочини щодо права на охорону здоров'я у самостійний розділ Особливої частини КК України. У цьому розділі О.С. Парамонова наголошує, що варто об'єднати злочини, які мають спільний родовий об'єкт і розмежовуються за видовими ознаками. Останні в цьому разі виступатимуть основними компонентами, що становлять зміст права на охорону здоров'я. Новий розділ, на її думку, містив би: злочини, що посягають на життя і здоров'я у сфері медичної діяльності (ст. ст. 131, 132, 138–145 КК України); злочини про-

ти безпеки виробництва (ст. ст. 272–275 КК України); злочини проти довкілля (ст. ст. 236–254 КК України); злочини проти здоров'я населення (ст. ст. 318–321, 325–327 КК України). Виділення в КК України окремого розділу щодо злочинів у сфері охорони здоров'я дало би змогу усунути наявні суперечності, підвищити ефективність кримінально-правових гарантій конституційного права людини на охорону здоров'я, чітко розмежувати злочини, правильно кваліфікувати та диференціювати покарання за їх вчинення [13, с. 261].

Виправданим є виділення видового об'єкта ненадання допомоги хворому медичним працівником. Вбачається, що такий об'єкт є частиною родового об'єкта злочинів, передбачених розділом II Особливої частини КК України, та повинен визначитися в його межах. Крім того, видовий об'єкт аналізованого злочину повинен бути відмінним від інших видових об'єктів, що виділяються в межах окресленого родового об'єкта.

Тому видовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 139 КК України, слід визнавати суспільні відносини, які повинні сприяти реалізації конституційного права громадян на охорону їхнього життя та здоров'я в системі охорони здоров'я відповідно до правил кваліфікованого медичного обслуговування населення. В основу такої позиції закладається спрямованість діянь, передбачених ст. 139 КК України, що охоплює суспільні відносини (саме такі виникають у разі ненадання медичним працівником допомоги хворому) щодо забезпечення реалізації права громадян на охорону життя та здоров'я в системі охорони здоров'я згідно з правилами кваліфікованого медичного обслуговування населення. Зокрема, такий видовий об'єкт буде характерний і для злочинів, передбачених ст. ст. 131, 132, 138–145 КК України.

Окреслений видовий об'єкт охоплює певну частину суспільних відносин, які стосуються тільки забезпечення права громадян на охорону здоров'я в системі охорони здоров'я, і не охоплює суспільні відносин щодо забезпечення життя особи. Власне, це й відрізняє розглядуваний видовий об'єкт від родового об'єкта досліджуваного нами злочину та від інших видових об'єктів.

Отже, видовим об'єктом ненадання допомоги хворому медичним працівником слід вважати суспільні відносини у сфері охорони права громадян на охорону здоров'я в системі охорони здоров'я.

Висновки. На основі вищевикладеного можна зробити наступні висновки:

1. Право людини на життя – це лише один з основних елементів у системі суспільних відносин (через які ми визначаємо об'єкт злочину), без якого неможливе існування людини. Обов'язок держави – забезпечувати реалізацію цього права та охороняти від злочинних посягань не життя людини як поняття біологічне, яке повністю підпорядковане закономірностям природи, а життя людини як необхідну передумову виникнення існування і розвитку суспільних відносин.

2. Життя людини – це період від початку фізіологічних пологів (у тому числі, передчасних чи штучних, коли дитина ще не відокремлена від черева матері) і до настання біологічної смерті. Здоров'я – це нормальний стан організму, який характеризується повною узгодженістю при функціонуванні всіх органів та систем, за відсутності хворобливих проявів, оптимальною саморегуляцією та нормальною рівновагою із зовнішнім середовищем. Право на охорону здоров'я є комплексним суб'єктивним правом кожної особи, яке закріплене в законодавстві та дозволяє реалізувати суспільні можливості конкретних осіб щодо захисту найвищих цінностей.

3. Родовим об'єктом ненадання допомоги хворому медичним працівником є суспільні відносини у сфері охорони життя та здоров'я особи.

4. Видовий об'єкт ненадання допомоги хворому медичним працівником – це суспільні відносини у сфері охорони права громадян на охорону здоров'я в системі охорони здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Бабаніна В.В. Кримінальна відповідальність за залишення в небезпеці : дис. ... кандидата юрид. наук: спец. 12.00.08 / Бабаніна Вікторія Вікторівна. – К., 2010. – 237 с.
2. Гаухман Л.Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР / Л.Д. Гаухман ; под ред. И.С. Ноя. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – 159 с.
3. Глушков В.А. Ответственность за преступления в сфере здравоохранения / В.А. Глушков. – К. : Вища школа. – 1987. – 200 с.
4. Загородников Н.И. Объект: от идеологизации содержания к естественному пониманию / Н.И. Загородников // Проблемы уголовной политики и уголовного права. – М. – 1994. – С. 5–22.
5. Конституція України із змінами, внесеними Законами України від 2 червня 2016 року №1401-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/constitution>

6. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / Коржанський М.Й. – К. : Юрінком, 1996. – 144 с.
7. Красиков А.Н. Преступления против права человека на жизнь: в аспектах de lege lata и de lege ferenda / Красиков А.Н. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1999. – 219 с.
8. Кримінальне право України: Особлива частина / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.] ; за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К–Х. : Юрінком Інтер – Право, 2002. – 494 с.
9. Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина : Курс лекцій / В.О. Навроцький. – К. : Знання, 2000. – 771 с.
10. Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций / Наумов А.В. – М. : Юридическая литература, 2004. – 496 с.
11. Остапенко Л.А. Визначення поняття «життя» як об'єкта кримінально-правової охорони / Л.А. Остапенко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 105–109.
12. Павлова Н.В. Уголовно-правовое регулирование медицинской деятельности : автореф. дис. ... на соискание науч. степени канд. юридических наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н.В. Павлова. – Москва, 2006. – 20 с.
13. Парамонова О.С. Родовий та безпосередній об'єкти злочину, передбаченого статтею 140 Кримінального кодексу України / О.С. Парамонова // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 259–262.
14. Про визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості. Інструкція затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України 29 березня 2006 року, № 179, зареєстрована Міністерством юстиції України 12 квітня 2006 року, № 427/12301 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
15. Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини : наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23.09.2013 р. № 821 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1757-13>
16. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини : Закон України від 16 липня 1999 р. // ВВР. – 1999. – № 41. – Ст. 377.
17. Триньова Я.О. Кримінально-правова оцінка позбавлення життя людини із співчуття до неї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / Я.О. Триньова. – К. : Національна академія прокуратури України, 2010. – 19 с.
18. Уголовное право России : [учебник] / под ред. А.Н. Игнатова, Ю.А. Красикова. – М. : Норма – Инфра-М, 1998. . – Том 2. Особенная часть. – 808 с.
19. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть / под ред. Б.В. Здравомыслова. – М. : Юрист, 1996. – 509 с.
20. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. ... доктора. юрид. наук : 12.00.08 / Хавронюк Микола Іванович. – Львів, 2007. – 557 с.
21. Чеботарева Г.В. Уголовно-правовые проблемы трансплантации органов или тканей человека и донорства крови : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г.В. Чеботарева. – НАН Украины. – Ин-т государства и права им. В. М. Корещко. – К, 2003. – 219 с.
22. Шарапов Р.Д. Начало уголовно-правовой охраны жизни человека : опыт юридического анализа / Р.Д. Шарапов // Уголовное право. – 2005. – № 1. – С. 75–77.
23. Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве / Шарапов Р.Д. – СПб. : Изд-во Юридический центр ПРЕС, 2001. – 298 с.